

ELI HEIMANS, ONDERWIJZER, PEDAGOOG EN POPULARISATOR VAN DE NATUURSTUDIE¹

Marga Coesèl, *Frans Halsplantsoen 30, 1399 EW Muiderberg*

De bewoners van de Papenstraat in Zwolle waren in rep en roer. De avond begon reeds te vallen en de achtjarige Eli Heimans was nog steeds niet thuis. Juist toen men het ergste ging vrezen, werd Eli door een boer uit de omgeving thuis gebracht. De man had de kleine jongen buiten slapend aangetroffen. De ouders en burens waren opgelucht en blij, maar Eli zelf vond alle opwindning maar overdreven. Wat had hem immers kunnen gebeuren in de vrije natuur? Het was dan ook beslist niet de laatste keer dat hij erop uit zou trekken.

JEUGD IN ZWOLLE

Eli Heimans werd op 28 februari 1861 geboren te Zwolle, als oudste kind in een orthodox-joods gezin. Van zijn moeder erfde hij de liefde voor de natuur. Op het gebied van planten en dieren viel er in die tijd in zijn geboortestreek heel wat te genieten: aan de Vecht bloeiden in het voorjaar duizenden en dui-

zenden kievitsbloemen, het wemelde er van de vogels, vlinders, kikkers en slangen en er waren velden vol met orchideeën. Reeds tijdens zijn lagere-schooltijd nam Eli planten en dieren mee naar huis en begon hij met het aanleggen van verzamelingen.

Eli had een goed verstand en mocht daarom aan de Rijks-HBS in zijn woonplaats gaan studeren. Toen het bedrijf van zijn vader, een stof-

fenververij, in de problemen kwam wegens de opkomende industrie, moest hij de school voortijdig verlaten om thuis te gaan helpen. Een deel van zijn taak bestond daarna uit het ophalen en wegbrengen van verfoegd bij boeren in de wijde omgeving. Tijdens zijn lange wandeltochten bestudeerde hij de wilde planten met behulp van Suringars *Zakflora*, een boekwerk dat hij als prijs voor een opstel had gekregen. Het determineren aan de hand van deze gids viel voor de jonge botanicus niet altijd mee, maar vanaf zekere dag kreeg hij hulp van Kruiden-Marie, een vrouw uit de omgeving die geneeskrachtige planten verzamelde. Kruiden-Marie kende ook de namen van insecten, amfibieën, reptielen en andere dieren. Zij inspireerde Heimans om verder te gaan met de natuurstudie (HEIMANS, 1897).

Na het verlaten van de HBS was Heimans in de avonden begonnen aan een opleiding tot onderwijzer. In het voorjaar van 1880 behaalde hij zijn acte van bekwaamheid tot onderwijzer. Kort daarvoor had hij reeds met succes examen gedaan voor de acte i.o. wiskunde. Heimans begon zijn loopbaan als onderwijzer op een lagere school in Zwolle. Hij ontving een salaris van f 500,- per jaar, een voor die tijd en voor zijn leeftijd niet gering bedrag, maar Heimans wilde hogerop. Hij studeerde voor de hoofdacte en solliciteerde ondertussen naar een betrekking als onderwijzer in Amsterdam. In het voorjaar van 1882 ontving hij tot zijn vreugde bericht dat hij benoemd was en vertrok hij vol verwachting naar de hoofdstad.

AMSTERDAM

De jonge onderwijzer moest aanvankelijk erg wennen aan de lawaaige, drukke stad met zijn nauwe straten en stinkende grachten, maar hij zou er zijn leven lang met overtuiging blijven wonen. Het stadsbestaan beviel hem goed vanwege de levendigheid en het cultureel-wetenschappelijke klimaat. Heimans was van mening dat planten en dieren zelden een denkend mens alles kunnen geven wat hij aan geestesvoedsel nodig heeft en dat je de na-

FIGUUR I
Een illustratie uit *Van vlinders, bloemen en vogels* het eerste in een serie boekjes van Heimans en Thijssen over gewone, inheemse planten en dieren (HEIMANS & THIJSSE, 1894).

tuur pas goed leert waarderen als je er niet meer dagelijks verkeert (HEIMANS, 1902). Maar ondertussen greep hij wel iedere gelegenheid aan om naar buiten te gaan. Aanvankelijk beperkten zijn uitstapjes zich vooral tot de directe omgeving van Amsterdam waar tot zijn opluchting nog heel wat aan natuurschoon te genieten viel.

Veel tijd voor veldbiologie had Eli Heimans overigens niet. Net als in Zwolle combineerde hij in Amsterdam zijn onderwijsbaan met de studie voor aanvullende onderwijsakten. Bovendien waren er in die tijd ook andere zaken die zijn aandacht vergden. In 1888 trouwde Heimans met zijn nichtje Betje Stibbe, eveneens in Zwolle geboren. Samen kregen zij twee kinderen: in 1889 Jacob, later hoogleraar in de biologie, en in 1892 Henriëtte, die promoveerde tot doctor in de letteren en wijsbegeerte en daarna als lerares geschiedenis werkte in het middelbaar onderwijs.

Eli Heimans begon in Amsterdam als derde onderwijzer aan een armenschool in het hartje van de jodenbuurt en klom op tot hoofd van de gerenommeerde Hendrik Westerschool aan het Weesperplein. Op alle scholen verrichtte hij zijn werk met hart en ziel. 'Heimie', zoals Heimans door zijn leerlingen liefkozend werd genoemd, was erg populair, niet alleen omdat hij zo levendig les gaf en prachtig kon vertellen, maar ook omdat hij nooit boos werd of straf uitdeelde. Heimans had een natuurlijk gezag en ging op een ongekunsteld-amicale wijze met zijn leerlingen om. District-schoolopziener J.H. Gunning noemde hem een 'sieraad voor de onderwijzersstand' (T[...], 1914).

Via het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap maakte Heimans in Amsterdam kennis met jonge collega's die zich net als hij het lot van de arbeiderskinderen aantrokken. De sociaalbewogen onderwijzers stonden open voor vernieuwing van het onderwijs. Door de activiteiten van deze progressieve onderwijzers ontstond er omstreeks 1890 in Nederland een opleving in het onderwijs, een verschijnsel dat wel wordt aangeduid als het pedagogisch reveil. Plotseling waaide er een frisse wind door de bedompte klaslokalen. Niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk: leerkrachten namen het initiatief om met hun leerlingen naar buiten te gaan en zij brachten levend materiaal uit de natuur mee naar school. Er verschenen tal van nieuwe leerboekjes en nieuwe tijdschriften voor onderwijzers, zoals het pedagogisch tijdschrift *Oud en Nieuw*, onder redactie van Heimans, Ligthart en Zernike. Toen dit blad in 1896 van

start ging, genoot Heimans in onderwijskringen reeds bekendheid vanwege zijn leerboekje over natuurlijke historie.

SARPHATIPARK-BOEKJE

Hoewel in 1857 het vak kennis der natuur, tegelijk met aardrijkskunde en geschiedenis, bij de wet verplicht was gesteld, bleef het onderwijs in de natuurlijke historie aanvankelijk ver achter bij dat van de beide andere zaakvakken. Dit kwam vooral omdat men in het algemeen het belang van kennis der natuur niet inzag, maar ook omdat onderwijzers niet goed waren opgeleid in deze richting en er nauwelijks lesmethoden voor het natuuronderwijs bestonden.

Dat laatste bracht Heimans er toe om zijn ideeën op papier te zetten. Hij had op het moment dat hij aan het lesboekje begon al enige ervaring als auteur. In 1889, het jaar waarin zijn zoon Jacob geboren werd, was zijn eerste werk, getiteld *Willem Roda*, verschenen. Dit spannende jeugdboek over een jongen die in de gevangenis terecht komt, ontsnapt en vervolgens de wijde wereld intrekt, oogste veel succes. Het werd tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw herdrukt.

In 1893 verscheen Heimans' handleiding *De levende natuur*. Het was een voor die tijd revolutionaire methode voor het onderwijs in de kennis der natuur. Heimans ging niet uit van het kunstmatige stelsel van Linnaeus, maar van de levende natuur. Bij hem geen opsomming van dorre feiten, maar suggesties om kinderen te laten kennismaken met planten en dieren en hun levensgemeenschappen. De jonge onderwijzer had zijn opvattingen ontleend aan buitenlandse literatuur, met name aan het in 1885 door Fr. Junge gepubliceerde boekje *Der Dorfteich als Lebensgemeinschaft*. De wijze waarop Heimans deze methode aanpaste voor het natuuronderwijs aan kinderen in de grote stad was hoogst origineel. Omdat er in Amsterdam geen natuurterrein te vinden was, baseerde Heimans zijn handleiding op de flora en fauna van het in 1885 aangelegde Sarphatipark; een keuze die hij zelf ook wel als een waagstuk beschouwde. Heimans' methode zag er zo aantrekkelijk en eenvoudig uit dat veel onderwijzers hem probeerden na te volgen. In de praktijk leverde dit echter toch vaak problemen op omdat de meeste onderwijzers over te weinig basiskennis beschikten. Heimans werkte daarom, tussen 1898 en 1908, zijn

boekje uit tot de vierdelige *Handleiding bij het onderwijs in de natuurlijke historie*. Deze handleiding werd diverse malen herdrukt en nog tot na de Tweede Wereldoorlog in het lager onderwijs gebruikt.

JAC.P. THIJSSE

In het najaar van 1893, kort na de verschijning van zijn schoolboekje, maakte Heimans kennis met Jac. P. Thijsse (1861-1945), eveneens een jonge onderwijzer en natuurliefhebber. Deze ontmoeting vormde het begin van een hechte vriendschap en een uiterst vruchtbare samenwerking die al in 1894 resulteerde in het eerste deeltje van *Van vlinders, bloemen en vogels*, een serie boekjes over gewone, inheemse planten en dieren. In deze reeks gingen de beide onderwijzers voort op de door Heimans in zijn *Sarphatipark-boekje* ingeslagen weg: namelijk het beschrijven van de door planten en dieren gevormde levensgemeenschappen. Een aanpak die zelfs in het wetenschappelijk onderwijs van die tijd nog zeer ongewoon was.

Heimans en Thijsse schreven hun boekjes in eerste instantie voor jongens en meisjes vanaf ongeveer twaalf jaar. Pessimisten meenden: 'Wat malen onze 12- à 13-jarige jongelui om bloemetjes en vlinders en kevers en vogels. Ja, om de dieren dood te martelen en de nestjes uit te halen, als je de jongens dat leren wilt, zult ge succes hebben met deze boekjes, anders blijft de uitgever er mee zitten' (HEIMANS & THIJSSE, 1898). De uitgever in kwestie, W. Versluis te Amsterdam, durfde het echter wel aan om risico's te nemen. Hij had eerder het voor die tijd ongewone onderwijsboekje van Heimans uitgegeven en bovendien het werk van de in die tijd zo omstreden Tachtigers.

Tot voldoening van uitgever en auteurs sloeg de reeks *Van vlinders, bloemen en vogels* aan bij het publiek, niet alleen bij de jeugd maar ook bij volwassenen. Het succes had te maken met de aantrekkelijke wijze waarop de boekjes waren geschreven én geïllustreerd (zie figuur 1). Het eerste deeltje verscheen met een vrolijk gekleurde omslag: een vladderend vlindertje boven een met warkruid omwoekerde brandnetel. Wie – nieuwsgierig geworden – het boekje opensloeg, ontdekte naast zwart-wit tekeningen ook fraaie kleurplaten van vlinders, bloemen en vogels. Om de lezers direct te boeien, begon het boekje met een sprookje over het prinsesje Atalanta, daarna ging de

tekst haast ongemerkt over in een beschrijving van het natuurleven. In totaal verschenen er in de reeks *Van vlinders, bloemen en vogels* zes deeltjes die alle vele malen werden herdrukt. Het populairste deeltje, *In sloot en plas*, beleefde zelfs negen drukken.

Aangespoord door het succes van hun boekjes begonnen Heimans en Thijssse, samen met een collega, de Amsterdamse onderwijzer en entomoloog J. Jaspers jr, een eigen tijdschrift, getiteld *De Levende Natuur*. De eerste aflevering van dit 'tijdschrift voor natuursport', zoals de ondertitel luidde, verscheen in maart 1896 bij Versluys. Het opvallend fraai en rijk geïllustreerde blad, gevuld met eenvoudige, aantrekkelijk geschreven artikelen, kreeg een uitstekend onthaal. De lezers werden aangespoord om zelf waarnemingen te gaan doen en de resultaten op te sturen naar de redactie. Dit betekende een enorme stimulans voor het natuuronderzoek in Nederland. Aan het eind van de negentiende eeuw vond er een plotselinge opbloei plaats van de belangstelling voor de inheemse natuur; een verschijnsel dat wel wordt aangeduid als het biologisch of natuurhistorisch reveil.

FIRMA HEIMANS EN THIJSSE

Hoewel *De Levende Natuur* de redacteurs veel extra werk bezorgde, vonden Heimans en Thijssse toch nog tijd voor nieuwe zaken. De productiviteit van de beide veldbiologen was zo opvallend dat een tijdgenoot, Joh. Westerdijk, sprak van de 'firma Heimans en Thijssse' (WESTERDIJK, 1911).

Omdat Heimans en Thijssse uit eigen ervaring wisten hoe moeilijk het determineren van planten was aan de hand van gidsen die vol stonden met vaktermen en nauwelijks of geen plaatjes bevatten, besloten zij zelf een flora te vervaardigen. In 1899 verscheen hun *Geïllustreerde flora van Nederland*, een determinatiewerk voor beginnende plantenliefhebbers, gebaseerd op gemakkelijk waarneembare kenmerken van planten. De fraaie, donkergroene gids was verlucht met ruim 3400 figuurtjes die door de beide auteurs zelf waren gemaakt. In de inleiding werd de gebruiker aangespoord goed te kijken, veel te tekenen en geen zeldzame planten uit de grond te rukken. Vakbiologen reageerden kritisch op de nieuwe flora, maar het publiek was enthousiast. De eerste druk was binnen de kortste keren uitverkocht. Om hun flora ook aan wetenschappelijke eisen te laten

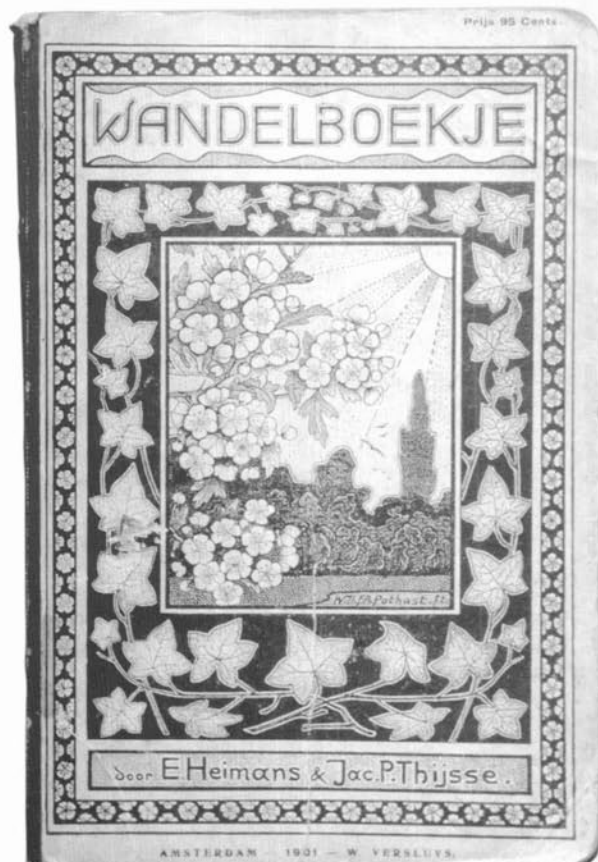
voldoen, besloten Heimans en Thijssse de uitgave grondig te bewerken en zij riepen daartoe de hulp in van de vakbioloog H.W. Heinsius. Het duurde daarom tot 1909 voordat de tweede druk van de *Geïllustreerde flora van Nederland* verscheen. Deze bewerkte en zeer uitgebreide flora, die bekend werd als de *Heimans, Heinsius en Thijssse* ofwel de *HH&T*, vormde een solide basis voor alle latere drukken tot en met de meest recente versie, de 23ste druk uit 1994, in de bewerking van de botanicus J. Mennema. Het uitgangspunt van Heimans en Thijssse dat de flora bruikbaar moest zijn voor beginners bleef steeds gehandhaafd (COESEL, 1995).

Uit de belangstelling van het publiek voor de flora bleek dat er behoefte bestond aan eenvoudige veldgidsen. Om in die behoefte te voorzien, kwamen Heimans en Thijssse in 1900 aanzetten met het *Wandelboekje voor natuurvrienden*, een handzaam gidsje, met een beschrijving van het natuurleven per maand en een kleine flora in atlasvorm (figuur 2). Het *Wandelboekje*, dat boordevol zat met leuke plaatjes, werd tot de Tweede Wereldoorlog herhaalde malen herdrukt, steeds met dezelfde omslag, een fraai ontwerp van de uit Limburg afkomstige illustrator W.F.A. Pothast. Na de bevrijding raakte het *Wandelboekje* in de vergetelheid. Vrijwel niemand wist dat

Thijssse tijdens de oorlog aantekeningen had gemaakt voor een nieuwe editie. Via een oud-medewerker van Versluys, die het manuscript van Thijssse bij een verhuizing uit de papierbak had weten te redden, kwam het terecht bij de Heimans en Thijssse Stichting. Bestuurslid Mennema maakte op basis van de aantekeningen van Thijssse een nieuwe bewerking, de twaalfde druk, die in 1998 werd uitgebracht. (COESEL, 1999).

DIVERGERENDE WEGEN

In 1901 verschenen *In het bosch*, het zesde deeltje van de reeks *Van vlinders, bloemen en vogels*, en *In het Vondelpark*, een boekje dat Heimans en Thijssse schreven op verzoek van een aantal vrienden van het Vondelpark. Met deze uitgaven kwam er een eind aan de intensieve samenwerking tussen beide amateurbiologen. Nadien werkten zij nog eendrachtig samen als redacteurs van *De Levende Natuur* en de *HH&T*, maar er verschenen geen nieuwe gezamenlijke boeken meer. De wegen en interesses van Heimans en Thijssse liepen na 1901 wat uiteen. Zij zagen elkaar minder, mede door het feit dat Thijssse naar Bloemendaal verhuisde, maar de onderlinge

FIGUUR 2
De omslag van het *Wandelboekje*
(HEIMANS & THIJSSE, 1900);
afgebeeld 2^e druk 1901.

vienschap bleef behouden. Thijsse vertrok uit Amsterdam kort nadat hij eind 1901 benoemd was tot leraar aan de Amsterdamse Kweekschool voor Onderwijzers en Onderwijzeressen, een betrekking waar ook Heimans naar had gesolliciteerd. Het feit dat hij voor deze post gepasseerd werd, betekende een grote teleurstelling voor Heimans, vooral omdat hij het vermoeden had dat zijn joodse afkomst bij de keuze een rol had gespeeld (BRANDS & SCHOUTEN, 1973).

Nadat hij aan de kust was gaan wonen, richtte Thijsse zijn aandacht vooral op de natuur van de duinen en Waddeneilanden, en hij besteedde veel tijd aan vogelstudie. Heimans trok steeds vaker naar Zuid-Limburg en stortte zich met overgave op de studie der geologie en palaeontologie. Dat zijn passie voor plant- en dierkunde ondertussen niet verminderde, blijkt onder meer uit de onderwerpen die hij koos voor zijn column in *De (Groene) Amsterdammer*.

NATUURCOLUMNS

Nadat Thijsse in 1901 gevraagd was wekelijks een stukje te schrijven voor het *Algemeen Handelsblad*, kreeg Heimans een jaar later het ver-

zoek een column te verzorgen voor het weekblad *De (Groene) Amsterdammer*. Heimans' eerste bijdrage verscheen in oktober 1902, de laatste postuum, enkele weken na zijn dood. Gedurende al die jaren verscheen slechts eenmaal geen column van Heimans in zijn vaste rubriek *Uit de Natuur*. Dat was bij de verschijning van de 500^e aflevering, in het najaar van 1912. Op verzoek van de redactie verzorgde Thijsse die keer een tekst die geheel gewijd was aan zijn oude vriend en collega.

In totaal verzorgde Heimans ongeveer zeshonderd artikelen in *De (Groene) Amsterdammer*. Een aantal ervan werd gebundeld in bloemlezingen, waarvan er in totaal vier verschenen. Dankzij de literaire kwaliteiten van Heimans is zijn werk nog steeds zeer leesbaar. Heimans zat nooit om stof verlegen en als hij even geen idee had, ging hij een eindje fietsen of wandelen, dan kwamen de onderwerpen vanzelf. In zijn vaak persoonlijk getinte stukjes gaf Heimans blijk van zijn enorme kennis en veelzijdigheid. Hij toonde bewondering voor de natuur zonder sentimenteel te worden of te moraliseren; hij schreef serieus maar zonder enige vorm van zwaarwichtigheid. Dat zijn werk al vroeg aandacht trok en ook waardering ondervond buiten de eigen kring, bleek uit het feit dat hij in 1906 werd gekozen tot lid van de Maatschappij voor Nederlandsche Let-

terkunde. Thijsse die gelijktijdig dezelfde onderscheiding ontving, zette na de dood van Heimans de column in *De (Groene) Amsterdammer* nog vele jaren voort.

VERENIGINGSDRANG

Binnen de snel groeiende groep natuurliefhebbers ontstond behoefte om zich te organiseren. Op initiatief van twee leraren in de plant- en dierkunde, H. Heukels en H.W. Heinsius, werd in januari 1901 in een van de zalen van Artis een bijeenkomst belegd voor liefhebbers van de inheemse natuur, zowel vak- als amateurbiologen. Tijdens deze vergadering werd de Natuurhistorische Vereeniging te Amsterdam opgericht. Heimans kwam in het bestuur als tweede secretaris. Vrijwel gelijk met de Amsterdamse vereniging ontstonden elders in het land soortgelijke organisaties. Op voorstel van de Amsterdamse natuurliefhebbers werd besloten om de krachten te bundelen. In december 1901 vond in Artis de oprichting plaats van de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging (NNV), thans de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (KNNV). De meeste van de vroegere plaatselijke verenigingen werden afdelingen van de overkoepelende organisatie. Samen met Heukels en Heinsius vormde Heimans de drijvende kracht zowel binnen de landelijke vereniging als binnen de afdeling Amsterdam. Hij was een onvermoeibaar en begaafd spreker die overal volle zalen trok en met zijn enthousiasme en kennis tal van mensen aanzette tot natuurstudie.

Als bestuurslid van de NNV had Heimans een belangrijk aandeel in de oprichting van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland. Na het bekend worden van plannen van het Amsterdamse College van Burgemeester en Wethouders om het Naardermeer te gebruiken als vuilstortplaats, richtte het hoofdbestuur van de NNV een adres (= officieel verzoek) tot de gemeenteraad van Amsterdam. In een uitvoerige toelichting werd niet alleen de aandacht gevestigd op de natuurhistorische en esthetische waarde van het gebied, maar werden ook praktische bezwaren tegen het plan aangevoerd, onder meer van hygiënische aard. Ondertussen kwam de openbare discussie over het plan goed op gang door de stukjes van Heimans en Thijsse, respectievelijk in *De (Groene) Amsterdammer* en het *Handelsblad*.

FIGUUR 3

'Merkwaardige bloemen van de Geuloevers, Zinkvooltjes, Engelsch gras, Witte silene, Alpen-Boerenkers', uit: *Uit ons Krijtland* (HEIMANS, 1911).

Eind 1904 werd het voorstel van het College van Burgemeester en Wethouders op het nippertje verworpen. De natuurliehebbers waren opgelucht, maar zij beseften terdege dat er nieuwe bedreigingen van natuur en landschap zouden volgen. Het bestuur van de NNV belegde daarom in april 1905 een bijeenkomst in Artis voor vertegenwoordigers van alle organisaties die belangstelling hadden voor de bescherming van natuur en landschap. Op deze bijeenkomst, die werd bijgewoond door vertegenwoordigers van zeventien organisaties op het gebied van natuurstudie, kunst en toerisme, werd besloten tot oprichting van Natuurmonumenten. In december 1905 werden de statuten vastgesteld en een bestuur gekozen. Naast de entomoloog J. Th. Oudemans als voorzitter, kregen onder andere Thijsse, Heukels, Heinsius en Jaspers een plaats in het eerste bestuur. Heimans, die wel op de vergadering aanwezig was, werd tot zijn spijt gepasseerd. Of deze uitsluiting te maken had met het feit dat Heimans jood was, valt moeilijk te achterhalen. Het zal Heimans genoegen hebben gedaan dat hij wel gekozen werd in het bestuur van de Nederlandsche Mycologische Vereniging, een organisatie die in 1908, eveneens mede op zijn initiatief, werd opgericht.

UIT ONS KRIJTLAND

De laatste vijftien jaar van zijn leven hield Heimans zich steeds meer bezig met geologie, paleontologie en bodemkunde. Zijn belangstelling voor gesteenten en mineralen dateerde al uit de tijd dat hij nog in Zwolle woonde. Die interesse was daarna enigszins op de achtergrond geraakt, maar laaide rond de eeuwwisseling weer in alle hevigheid op, vooral door zijn bezoeken aan Zuid-Limburg. Tijdens hun omzwervingen door Nederland ter voorbereiding van hun flora maakten Heimans en Thijsse in 1898 een tocht door Zuid-Limburg. Het was hun eerste gezamenlijke bezoek aan dit gebied. Voor Thijsse betekende het een terugkeer naar zijn geboortegrond. Hij was in Maastricht geboren, maar al na enkele jaren met zijn ouders verhuisd. Nauwelijks bekend is echter dat ook Heimans al eerder in Limburg was geweest. De zwerftochten die hij beschreef in *Willem Roda* waren – voor zover het Europa betrof – gebaseerd op zijn eigen ervaringen (HEIMANS, 1889). Heimans schrijft duidelijk met kennis van zaken over het verblijf van Willem Roda

in Maastricht en diens werk als fossielenzoeker in de Sint Pietersberg.

Toen Heimans en Thijsse in de zomer van 1898 gezamenlijk door Zuid-Limburg wandelden, waren zij inmiddels ervaren natuuronderzoekers. De hernieuwde kennismaking met Zuid-Limburg, met zijn bijzondere flora, fauna en bodemgesteldheid, betekende met name voor Heimans een enorme ervaring. Vanaf die tijd had Heimans zijn hart aan die streek verloren, vooral aan het gebied rondom Epen waar verschillende aardlagen, zoals Carboon en Krijt, aan de oppervlakte kwamen. Heimans keerde er nadien telkens terug en bracht er vaak met zijn gezin vakanties door. In *Uit ons krijtland* (1911) beschreef hij dat 's winters in Amsterdam soms plotseling en midden tijdens zijn werk het herinneringsbeeld aan de oude beekweg bij Epen voor de geest staat: 'dan overkomt mij een oogenblik een onuitsprekelijk verlangen naar buitenlucht en buitenstudie, het beeld werkt soms zoo sterk en zoo plotseling als een zenuwshok, en het duurt gelukkig even kort'.

Uit ons krijtland vormt een hartstochtelijke ode aan Zuid-Limburg (zie figuur 3). Voor natuurliehebbers uit het westen en noorden van ons land, die Limburg meestal niet of nauwelijks kenden, betekende het werk een complete verrassing. Heimans beschreef niet alleen de natuurlijke historie van het gebied, maar gaf ook een helder beeld van de geologische ontwikkeling en van de relatie tussen bodemgesteldheid en plantengroei, een onderwerp dat voor die tijd nog vrijwel nieuw was.

In het jaar dat *Uit ons krijtland* verscheen, deed Heimans een belangrijke vondst. In een Carboongroeve in de buurt van Epen ontdekte hij een voor die streek nog onbekend fossiel (een brachiopode). De groeve, die later de Heimansgroeve werd genoemd is thans eigendom van de stichting Het Limburgs Landschap. Heimans onderhield in die tijd reeds nauwe contacten met andere geologen, zoals de academici J. Lorie en P. Tesch, en hij werd lid van de Geologische Sectie van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën dat in 1912 werd opgericht. Het jaar daarop verscheen zijn *Geologieboekje, Een A-B-C voor de beginnende amateurs*, dat in 1923 een herdruk beleefde. Met dit werk droeg Heimans er toe bij dat de nog geringe belangstelling in Nederland voor geologie en paleontologie toenam.

Met zijn publicaties, vooral met *Uit ons krijtland*, trok Heimans ondertussen ook de aandacht van aardrijkskundigen. Vanuit deze kring werd hem gevraagd zijn medewerking

te verlenen aan een serie handleidingen bij aardrijkskundige wandplaten voor het lager en middelbaar onderwijs (zie wandplaat zoals afgebeeld op pagina 244 van dit maandblad). In 1912 verscheen het eerste deel van de reeks *Nederlandsche landschappen. Handleiding bij de aardrijkskundige wandplaten van Nederland*, onder redactie van E. Heimans en R. Schuiling. Zij schreven samen vijf boeken in deze reeks, waarbij Heimans zorg droeg voor het biologische gedeelte. Bij een van deze boeken, nota bene het deel over Zuid-Limburg, getiteld *Heuvelandschap (Zuid-Limburg, Epen)* (1913) werd zijn naam abusievelijk niet vermeld als auteur. Nogal pijnlijk voor Heimans omdat het boek voor een belangrijk gedeelte was gebaseerd op *Uit ons krijtland*. Een ander deel, namelijk *Het Merwedekanaal* (1915), verscheen postuum. Na de dood van Heimans verleende Thijsse zijn medewerking aan de reeks. Samen met Schuiling schreef hij onder meer twee delen over Limburg, namelijk *De Maas in Limburg* (1916) en *De St. Pietersberg* (1929).

'WIE WERKTE MET LIEFDE BLIJFT LEVEN'

Het vele werk dat Heimans naast zijn baan in het onderwijs verrichtte, eiste op den duur zijn tol. In 1913 waren er reeds signalen dat hij lichamelijk uitgeput raakte. In de zomer van 1914 nam hij deel aan een geologische excursie in de omgeving van Gerolstein, in de Eifel. Heimans logeerde bij de plaatselijke hoofdonderwijzer. Dinsdag 21 juli was het overdag tijdens de excursie erg warm. Heimans voelde zich 's avonds niet lekker en schreef op een briefkaart naar zijn vrouw: 'Als het morgen nog zoo is, kom ik overmorgen thuis. 't Is te heet en te ver'. De volgende ochtend werd hij dood aangetroffen in zijn slaapkamer.

Heimans werd op zondag 26 juli 1914 onder grote belangstelling begraven op de Israëlitische begraafplaats te Muiderberg. Op zijn, nog steeds aanwezige, grafsteen staan de volgende dichtregels vermeld (zie figuur 4):

'Wie werkte met liefde blijft leven,
Wie gaf van zijn gaaf, heeft voor altijd
gegeven.'

Ze zijn afkomstig uit het artikel *Novembernevels* dat Heimans in november 1898 publiceerde in *De Levende Natuur*. Onder de aan-

FIGUUR 4

Grafsteen van E. Heimans op de Joodse begraafplaats te Muiderberg (links foto uit *Leven en werken van E. Heimans* (Brouwer, 1958) en rechts foto: Marga Coesel, 2001).

wezigen op de begraafplaats waren, behalve de diep bedroefde familie, vrienden, collega's en leerlingen, vertegenwoordigers van de gemeente Amsterdam en organisaties op het gebied van onderwijs en pedagogiek, biologie en geologie. Er werd onder andere gesproken door Gunning, Thijssse, Heinsius en Zernike, en als laatste door een vertegenwoordiger van de Orde der Vrijmetselaars, waar Heimans zich in 1908 bij had aangesloten, nadat hij zich vele jaren eerder had laten uitschrijven als lid van de Joodse Gemeente. Al deze sprekers drukten hun respect uit voor de kleine, bescheiden onderwijzer met zijn liefde voor het onderwijs en voor de natuur. Zij memoreerden zijn invloed op de wetenschap en zijn verdiensten als popularisator van de natuurstudie.

Allen die de begrafenis bijwoonden, waren ervan overtuigd dat Heimans' naam zou voortleven. Dat gebeurde ook, maar de herinnering aan Heimans werd enigszins verdrongen door die aan Thijssse. Dat lag niet aan Thijssse, die zelf geen gelegenheid voorbij liet gaan om Heimans te prijzen, maar aan het feit dat Thijssse Heimans ruim dertig jaar overleefde en in die periode nog veel tot stand bracht. Vooral dankzij de Verkade-albums

werd de naam van Thijssse synoniem met natuurstudie en -bescherming. De gedachte aan Heimans verbleekte.

Toch leeft ook thans de herinnering aan E. Heimans nog voort: als auteur van onder meer de *HH&T* en het *Wandelboekje*, in namen van straten en scholen, in namen van instellingen als het Heimans-diorama, de Heimans Hof, de Heimans-groeven, het Heimans-reservaat Het Bovenste Bosch en niet te vergeten in de Heimans en Thijssse Stichting, een organisatie die voortkwam uit de in 1916 opgerichte E. Heimans Stichting. Natuur liefhebbers anno 2001 kennen de naam van E. Heimans meestal nog wel, maar zij weten vaak niet of nauwelijks wie hij was.

SUMMARY

ELI HEIMANS, TEACHER, PEDAGOGUE AND POPULARISER OF NATURAL HISTORY

Eli Heimans (1861-1914) was born in the city of Zwolle in the east of the Netherlands, in an orthodox Jewish family. From a very ear-

ly age, he showed considerable interest in nature. After having graduated as a teacher, he settled in Amsterdam. Shortly after he had published a sensational new method for teaching biology, he came into contact with Jac. P. Thijssse, who was also a great lover of nature. This acquaintance constituted the beginning of a productive collaboration. The two biologists wrote a number of popular science books, and with their colleague J. Jaspers jr., they started the journal *De Levende Natuur* (Living Nature). They took also the initiative in founding the *Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging* (KNNV; Dutch Association for the Study of Natural History), as well as the *Vereniging Natuurmonumenten* (Dutch Association for Nature Conservation). From 1902 until his death in 1914, Heimans wrote a column on natural history in the national newspaper *De (Groene) Amsterdammer*. Heimans was not only an authority on plants and animals, but also became an expert in geology and paleontology, as is evidenced by his book *Uit ons Krijtland* and other publications on the southern part of the province of Limburg, an area he passionately loved.

LITERATUUR

- BRANDS, G. & M. SCHOUTEN, 1973. De natuur als jongensboek. *Leven en werken van E. Heimans* en Jac.P. Thijssse. *Haagse Post* 60 (18): 44-51.
- BROUWER, F.I., 1958. *Leven en werk van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw*. J.B. Wolters, Groningen. Idem: Proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- COESEL, M., 1995. Bijna honderd jaar HH&T. *Natuurhistorisch Maandblad* 84: 2-7.
- COESEL, M., 1999. Komt makkers, mee naar buiten. De historie van het *Wandelboekje*. *Natuurhistorisch Maandblad* 88: 26-32.
- HEIMANS, E., 1889. Nabericht. In: Heimans, E. 1889. Willem Roda. Holkema en Warenhof, Amsterdam.
- HEIMANS, E., 1897. *Hei en dennen*. W. Versluys, Amsterdam.
- HEIMANS, E., 1902. (Waarde Lezers) *De Amsterdammer* 26 Oktober. Idem: Ter kennismaking. *Wandelen en waarnemen*. Amsterdam, 1906.
- HEIMANS, E., 1911. *Uit ons Krijtland*. W. Versluys, Amsterdam.
- HEIMANS, E. & JAC.P. THIJSSE, 1898. Voorwoord. In: Heimans, E. & Jac.P. Thijssse, 1898. *Van Vlinders, Bloemen en Vogels*. 2e druk. W. Versluys, Amsterdam.
- HEIMANS, E. & JAC.P. THIJSSE, 1900. *Wandelboekje voor Natuurvrienden*. Met een kleine flora in atlasvorm, en vele andere afbeeldingen. W. Versluys, Amsterdam.
- T[...], 1914. E. HEIMANS. *Eigen Haard* 40: 601-602.
- WESTERDIJK, J., 1911. Heimans en Thijssse. *Eigen Haard* 37: 9-15.

NOOT

1. De basis van dit artikel vormt het proefschrift van F.I. Brouwer (1958) over het leven en werk van E. Heimans.